

УДК 159.9:316.6
DOI:

Середа Олена Юріївна

аспірантка лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID [0000-0003-2179-2740](https://orcid.org/0000-0003-2179-2740)
elena0324ua@gmail.com

КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЗАСІБ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА ШЛЯХОМ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО КОМПЕТЕНТНОСТІ

Розроблено модель підвищення професійної компетентності старшокласників шляхом комунікативної дії, яка охоплює три взаємопов'язані складники, а саме: усвідомлення професійних планів, пошук себе в обраній професії та самоактуалізацію в професійному виборі. Ідея експерименту полягала у відкритті розуміння старшокласниками можливості застосування своїх внутрішніх потреб професійної самореалізації в реально обраній професії. Метою було дослідження ролі комунікативної дії як засобу становлення професійної самосвідомості старшокласників шляхом підвищення їхньої компетентності. Для оцінки динаміки комунікативного настановлення школярів проаналізовано результати тестування старшокласників за методикою В. В. Бойко «Комунікативне настановлення» математичним методом «t-критерій» до і після експериментального втручання. Виявлено покращення результатів в експериментальній групі, де зменшилися показники негативного комунікативного настановлення; зауважено статистично значущі відмінності за показниками комунікативного настановлення з різними типами професійного самовизначення старшокласників. Доведено, що готовність реагувати певним чином на міжособову взаємодію зумовлена чинником «досвід спілкування», а саме оцінками та переживаннями сутності набутого досвіду, поглядами та поведінкою, і що ці показники суттєво відрізняються залежно від професійного самовизначення старшокласників. Зроблено висновок, що підвищення професійної компетентності шляхом комунікації веде до покращення психічно-емоційного стану підлітків і створює нову внутрішню ситуацію для оптимізації їхнього професійного самовизначення. Умовою професійного самовизначення, якою може скористатися психолог у профорієнтаційній роботі, є застосування інформаційної дії для запуску повторного осмислення старшокласником власної реальності, що зрештою і формує стратегію його поведінки. Перспективним визнано розроблення професійно-психологічного тренінгу та застосування методу каузометрії для дослідження професійної самосвідомості старшокласників.

Ключові слова: комунікація; комунікативна дія; професійне самовизначення; професійна самосвідомість; профорієнтаційна робота; каузометрія; комунікативне настановлення.

COMMUNICATION AS A MEANS OF PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS FORMING IN HIGH SCHOOL SENIORS BY INCREASING THEIR COMPETENCE

Olena Iu. Sereda,

Ph.D. student of the Laboratory of Methodology of Psychosocial
and Politico-Psychological Researches,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID [0000-0003-2179-2740](https://orcid.org/0000-0003-2179-2740)
elena0324ua@gmail.com

It is developed the model of high school seniors' professional competence increasing through communicative action, which is built of three interrelated components: awareness of professional plans, finding oneself in the chosen profession, self-actualization in professional choice. The experiment idea was to open to high school seniors the possibility of applying their internal needs of professional self-realization in their already chosen profession. The aim was to study the role of communicative action as a means for professional self-awareness development in high school seniors. To assess the dynamics of the communicative attitude of high school students, we analyzed the results of V. Boyko's «Communicative attitude» testing by the mathematical t-Student method before and after the experimental intervention. The experimental group results showed the improvement, that is the decrease in the negative communicative attitude. There were also revealed statistically significant differences in indicators of communicative attitude with different types of professional self-determination of high school students. It is proved that the willingness to respond in a certain way to interpersonal interaction is determined by the factor of communication experience, namely, assessments and experiences of the essence of the acquired experience, views, and behavior. These indicators differ significantly depending on the professional self-determination of high school students. It is concluded that the increase of professional competence through communication leads to the improvement of mental and emotional state, and creates a new internal situation for professional self-determination optimization. The condition of professional self-determination, which can be used by a psychologist in career guidance work, is the use of informational action to start rethinking high school seniors' own reality, which accordingly forms the strategy of their behavior. The further research perspective is seen in the development of professional psychological training and the use of the method of causometry in high school students.

Keywords: communication; communicative action; professional self-determination; professional self-consciousness; career guidance work; causometry; communicative attitude.

Постановка проблеми. Сучасне життя має безліч особливостей. Політичні, технологічні досягнення привели до справжнього інформаційного вибуху, тож у старшокласника стало набагато більше варіантів вибору у всіх ланках діяльності, а обсяг пропонованих йому знань значно збільшився. Старшокласник має пристосовуватися до безлічі змін та альтернатив. У таких умовах особливого значення набуває вміння знаходити свій шлях у професійному житті. Багато старшокласників роблять вибір на користь перевірених престижних професій. Обмеженість життєвого досвіду не дає підлітку можливості зважити всі «за» і «проти» обраної спеціальності. Тому він змушений використовувати інший підхід до прийняття одного з найважливіших рішень у житті – підхід, в основі якого лежать стереотипи: зробити, як рекомендують більш компетентні дорослі; обрати таку ж професію, як у близької чи близько знайомої людини; стати спеціалістом тієї сфери, де напевно будеш заробляти багато грошей (не усвідомлюючи того, що заробіток залежить не від запису в дипломі, а від професіоналізму та досвідченості самої людини, її бажання працювати).

Отже, слід розуміти пріоритетність впливу комунікації на процес становлення професійної свідомості старшокласників. Адже наповнення старшокласником свого майбутнього вагомою метою (оволодіння певним видом професійної діяльності) є важливою умовою наповнення теперішньої діяльності, що, зі свого боку, веде до наповненості минулого інформативними спогадами. Та інформація, що накопичувалася, зберігалася «на далекій полиці» від народження і дотепер, в одну мить стає вагомою, першочерговою для старшокласника. Він має прийняти відповідальне, остаточне рішення щодо вибору професії. Так досягається наповненість переживання людиною часу і разом з тим вирішується проблема задоволеності життям. Це стає можливим завдяки здатності відтворювати минуле та майбутнє в теперішньому, «асоціації образів минулого і майбутнього стану суб'єкта з його теперішнім станом, щоб те, чого вже немає, поєднати у зв'язаному досвіді з тим, чого ще немає, за допомогою того, що є тепер» (Кант, 1966, с. 419).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців проблематика конструктивного спілкування стала предметом спеціального аналізу, його вивчали К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, О. Бодальов, В. Бойко, О. Борисова, Т. Григор'єва,

В. Знаков, Г. Костюк, О. Орлов, Б. Паригін, О. Леонт'єв, С. Максименко, В. Худик. Суттєвим у контексті психологічних досліджень є визначення самого поняття спілкування. На думку Б. Анан'єва, спілкування є стільки ж соціальним, скільки й індивідуальним явищем, а його виявом і механізмом є мова. Науковець розглядає спілкування як один з основних видів діяльності людини (Анан'єв, 1968). О. Леонт'єв вважає спілкування процесом, породженим умовами безпосередньої колективності, який здійснюється за допомогою мовних або немовних засобів; під час цього процесу налагоджуються, зберігаються й змінюються відносини між учасниками спільної діяльності. К. Абульханова-Славська у своїх працях підкреслює, що особливість спілкування як особливого виду людської активності полягає в тому, що в ньому реалізується відношення «суб'єкт-суб'єкт». Дослідниця звертає увагу на те, що особистість активно прагне спілкування, яке відповідає її життєвим цінностям (Абульханова-Славская, 1991). О. Бодальов зазначає, що міжособове спілкування – неодмінна умова буття людей, без якої неможливе повноцінне формування в людини жодної психічної функції або психічного процесу, жодного блоку психічних властивостей особистості загалом (Бодалев, & Васина, 2005).

Сучасні науковці, зокрема Г. Гладких, С. Котлов, Л. Котлова, І. Сергєєва, активно доповнюють і поглиблюють проблематику спілкування. Проте вплив досвіду спілкування на професійний вибір старшокласників і підвищення його професійної компетентності шляхом комунікації досі залишається недостатньо розкритою проблемою. Важливо зазначити: коло оточення, що може впливати на світогляд підлітка, з часом розширюється. Успішне проходження вікових етапів полягає у вчасно засвоєних у певний період психічного розвитку необхідних аспектах досвіду. Ідеться про ціннісні орієнтації, розуміння соціальних проблем, моральні оцінки подій та вчинків – у підлітковому віці; про допомогу в професійній перспективі, моральному самовизначенні, оцінці та про рекомендації, зацікавлення у знаннях – у старшому шкільному віці. Отже, розвиток старшокласника як гармонійної, адаптованої особистості визначається соціальним характером взаємодії; саме тому більшість людей, розповідаючи про різні аспекти свого життєвого досвіду, згадують про взаємодію з конкретними людьми, які вплинули на цю подію. Наголошуємо на вирішальному значенні спілкування в старшому шкільному віці і необхідності дослідження саме комунікації як засобу становлення професійної самосвідомості старшокласника.

Мета статті – дослідити роль вияву комунікативної дії в аргументованій комунікації як засобу становлення самосвідомості старшокласника шляхом підвищення його компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самосвідомість старшокласника формується завдяки пізнанню інших людей, у процесі спілкування з ними, на основі засвоєння знань, соціальних норм і настановлень, накопичення життєвого досвіду. Отже, рефлексивність професійної самосвідомості виникає у старшокласника в процесі спілкування. Ідеться не про просту адресацію до старшокласника інформації, а розкриття його особистості, почуттів, думок, уявлень, його відчуття реальності навколишнього світу і доповнення адекватною і відповідною особливостям старшокласника інформацією. Ми говоримо про те, що називають гуманістичним спілкуванням. Таке спілкування характеризують певні принципи:

1. Конгруентність. Це відповідність соціального досвіду, усвідомлення цього досвіду та засобів спілкування учасників взаємодії.
2. Довірливе сприйняття особистості партнера, ставлення до нього як до певної цінності.
3. Сприймання іншого учасника взаємодії як рівного, який має право на власну точку зору та рішення. Ідеться не про фактичну рівність партнерів, особливо в ситуаціях, де виявляється різна соціальна позиція (старшокласник – батьки, старшокласник – учителі), а про рівність людей у їхній людській сутності.
4. Проблемний, дискусійний характер спілкування. Це означає, що розмова має розгортатися на рівні позицій, а не на рівні догм.

5. Персоніфікований характер спілкування вимагає ведення розмови від власного «Я» (Роджерс, & Фрейберг).

Беручи до уваги принцип діяльнісного опосередкування (В. Колінько, А. Коняєва, С. Максименко, Т. Пазюченко, Л. Сердюк, Т. Яценко) в організації процесів формування адекватної професійної самосвідомості і професійної «Я»-концепції, вважаємо, що організація спільної діяльності групи дає змогу успішно вирішувати завдання професійного консультування. Це відбувається завдяки формуванню внутрішньої, власне особистісної обумовленості процесу професійного самовизначення, що завершується знаходженням шляхів і способів самоорганізації у виборі професії, усвідомленням професійних планів.

Рушійною силою нашого експерименту стала комунікативна дія, спрямована на досягнення порозуміння між суб'єктами ситуації професійного вибору. За визначенням С. Котлового і Л. Котлової (2017), «збіг індивідуальних стилів діяльності, що відображають індивідуально-психологічні особливості, є однією з умов конструктивного спілкування» (с. 24). Отже, основним механізмом є зворотний зв'язок, який забезпечує надходження важливої інформації до кожного учасника експерименту від інших учасників і психолога-керівника. Утворення зворотного зв'язку відбувається або в процесі спільного аналізу результатів виконання завдань окремими учасниками, або у вигляді непрямих оцінок, які безпосередньо надходять (у вербальній і невербальній формі) до кожного учасника.

Ідея експерименту полягала у відкритті розуміння старшокласниками можливості застосування своїх внутрішніх потреб професійної самореалізації в реально обраній професії. Метою занять було надання їм функціонального досвіду спілкування щодо професійного самовизначення для розвитку їхньої професійної свідомості, предметом – комплексне врахування специфіки досвіду спілкування, пов'язаного з певною ситуацією професійного вибору старшокласників.

Експеримент проводився у травні-червні 2010/2011 навчального року. До дослідження було залучено 46 учнів-старшокласників, з них 21 старшокласник – експериментальна група (10 осіб – у першій групі і 11 – у другій), 25 – контрольна група. Експериментальні заняття проводилися після уроків у формі гурткової роботи один раз на тиждень (1 година 40 хвилин). Увесь формувальний експеримент був розрахований на 6 годин 40 хвилин. На початку і після завершення експерименту було проведено комплексну діагностику за методикою В. Бойко «Комунікативне настановлення».

Конструктивний зворотний зв'язок, отриманий завдяки груповій поведінці в атмосфері психологічного комфорту, сприймається і приймається індивідом зі значно слабшими захисними реакціями, що сприяє усвідомленню своїх помилок та досягненню інших, більш продуктивних, можливостей. В умовах групової взаємодії старшокласники отримують зворотний зв'язок насамперед з боку учасників групового процесу, психолог виступає лише в ролі того, хто підбиває певні підсумки сказаного, структуруючи інформацію та спрямовуючи її в потрібному напрямі.

Конструктивний зворотний зв'язок, окрім зниження конформних реакцій орієнтації на схвалення, має позитивний вплив на старшокласників, оскільки:

- підвищує рівень самоповаги;
- посилює когнітивну гнучкість;
- сприяє формуванню креативності.

Завдяки комунікативній дії у старшокласників:

- підвищується здатність бачити та цінувати в іншій людині неповторну особистість;
- активізується усвідомлення особистих настановлень та почуттів;
- повністю або частково зникають захисні типи поведінки;
- розвиваються емоційна чутливість і доброзичливість.

Експеримент охоплює три взаємопов'язані складники, а саме: усвідомлення професійних планів, пошук себе в обраній професії та самоактуалізацію в професійному виборі.

Перший складник («Усвідомлення професійних планів») спрямований на усвідомлення учасниками своїх психологічних особливостей (інтересів, здібностей, схильностей, намірів) та оптимізацію ставлення до себе. Зокрема, пропонуються вправи, які допомагають зосередити увагу учасників тренінгу на власній особистості, звичних способах поведінки, на уявленнях про самих себе. Так, усвідомлення професійних планів передбачає визначення власного професійного профілю, активізацію функцій цілепокладання і планування майбутньої професії старшокласників, у результаті чого виникають внутрішні регулятори діяльності й поведінки щодо вибору професії. При цьому вирішуються такі завдання: задоволення потреби старшокласників у спілкуванні, рекомендаціях, пов'язаних із вибором професії; обговорення потреби у виборі певної професії у зв'язку з об'єктивними обставинами, принципів і правил цього вибору; співвіднесення намічених професійних планів учнів з такими особливостями, як урахування фактичної потреби суспільства в певних трудових ресурсах, тощо. Виконання цих завдань стає підґрунтям для започаткування процесу активного усвідомлення старшокласниками власних психологічних особливостей (інтересів, схильностей, намірів та здібностей), порівняння їх з вимогами майбутньої професії, формування розвиненої й адекватної професійної самосвідомості. Було визначено професійний профіль кожного старшокласника, обговорено його мотивацію професійної діяльності, значущість обраної професії і причини вибору. Старшокласникам було запропоновано групою побудувати державу (створити колаж), розташувавши певним чином фотографії людей різних спеціальностей. Відтак відбулося обговорення, що може заважати отриманню задоволення від професії.

Під час виконання вправ ми ставили перед собою такі завдання: створити умови і ситуації, які допомогли б кожному старшокласнику побачити себе в дзеркалі думок інших учасників групи, оцінити свої особистісні риси, дослухатися до своїх переживань. До цього спонукала постійна рефлексія своїх думок і переживань, унаслідок чого почали руйнуватися звичні стереотипи неадекватного самосприйняття, були поставлені під сумнів системи оцінок і самооцінок, відкрилися несподівані сторони власного «Я».

Другий складник («Пошук себе в обраній професії») спрямований на рефлексію професійного вибору та особистісне пізнання, оптимізацію міжособових відносин. Він передбачає підбір майбутньої професійної діяльності (який базується на визначенні можливості виявити свої якості і здібності в зробленому професійному виборі). Було з'ясовано соціально-економічну значущість майбутньої професії, здійснено огляд особливостей обраної професії, що відповідають схильностям старшокласника (його професійному типу, інтересам та бажанням, особистісним рисам і здібностям), та розширено знання про можливості застосування обраної професії в улюбленому виді діяльності. Особлива увага приділялася розвитку професійних та психологічних особливостей старшокласників, а також їхніх соціально-перцептивних і комунікативних здібностей. Велике значення надавалося системі знань, умінь та навичок, їх співвіднесенню з типами, групами, класами професій, визначенню можливості розвитку особистості старшокласника в майбутній професії на основі формули «професійний тип – навички, уміння – бажання, плани».

Третій складник («Самоактуалізація в професійному виборі») пов'язаний з емоційною реакцією старшокласників на вибір професії, прийняттям ними відповідальності, усвідомленням учасниками себе в очах інших людей, а також пошуком інших видів взаємодії з оточенням. Він є наслідком набуття позитивного досвіду спілкування щодо свого професійного вибору, покращення у кожного учасника навичок групової взаємодії, а також віднаходження інших можливостей самоактуалізації. На цьому етапі ми звернулися до каузометричного методу, зосередивши увагу на узгодженні психологічних особливостей старшокласників з певними подіями, підвищенні рівня усвідомленого інформативно наповненого прийняття рішення про вибір професії. Відтак зроблено спробу побудувати далеку професійну перспективу за допомогою усвідомлення можливих майбутніх подій.

Загальна логіка експерименту відбивається в побудові старшокласником особистого професійного плану. Ми враховували, зокрема, такі складники побудови професійного плану старшокласниками: усвідомлення ролі обраної професії в житті суспільства й окремої людини (ціннісно-моральний аспект); визначення загальної, далекої професійної мети та її узгодження з іншими життєвими цілями (особистими, сімейними тощо); виділення професійних цілей як шляхів та етапів досягнення самореалізації; ознайомлення з професійним світом; ознайомлення з основними зовнішніми перешкодами і способами їх подолання; пізнання власних можливостей; пізнання шляхів саморегуляції в конфліктній взаємодії (робота над собою); окреслення резервних варіантів; початок реалізації особистого професійного плану, який дає змогу постійно коригувати і вдосконалювати намічені плани (Пряжников, 2000, с. 17-18).

Щоб здійснити аналіз результатів експерименту, старшокласників було поділено на групи за типом віддаленості професійного вибору від омріяної професії та професійного профілю: конструктивний, ефективний, деструктивний (методика Дж. Голланда «Професійний тип особистості»). Оцінювання відмінностей між показниками в експериментальній і контрольній групах проводилося за допомогою математичного аналізу за t-критерієм. Опрацювання даних із застосуванням t-критерію дає змогу зробити висновок про різницю за рівнем вираженості вимірюваної ознаки. Ми використали два варіанти t-критерію: t-критерій для незалежних вибірок і t-критерій для залежних вибірок. T-критерій для незалежних вибірок (Independent-Samples T Test) ми застосували для порівняння середніх значень показників комунікативного настановлення в контрольній та експериментальній групах до і після експерименту. Щоб виявити зміни двох вимірів вищезазначених показників у контрольній та експериментальній групах, ми використали t-критерій для залежних вибірок (Paired-Samples T Test).

Порівняльний аналіз відмінностей між середніми значеннями показників у контрольній та експериментальній групах (табл. 1) не показав статистично достовірної різниці до початку проведення тренінгу, Sig. 0,947. За показниками ефективності комунікативної дії в експериментальній і контрольній групах після проведення експерименту аналізувалися тенденції до погіршення чи покращення.

Таблиця 1

Середній показник емоційного стану старшокласників

Групи	Комунікативне настановлення
експериментальна	55,71
контрольна	56,16

Перейдімо відтак до опису динаміки психологічних особливостей старшокласників та розгляду отриманих даних. Аналізуючи результати тестування старшокласників після експериментального втручання за методикою В. Бойко «Комунікативне настановлення», ми виявили тенденцію до покращення результатів в експериментальній групі. Так, зменшилися показники негативного комунікативного настановлення в групах старшокласників з деструктивним та ефективним професійним вибором (рис.).

Зміни відбулися в групах старшокласників з деструктивним та ефективним професійним вибором. Старшокласники цих груп після експерименту стали менш підозріливо ставитися до оточення, оскільки дістали можливість переглянути свої стосунки (табл. 2). Помітно послабилося характерне для підлітків відчуття загрози, з'явилася впевненість у тому, що омріяна професія скоригована не через особистісні інтереси близьких, а через об'єктивні обставини, і така подія не має тягти за собою відчуженість, а може бути вирішена – причому не різкими, однозначними висновками, а пошуком власних інтересів у запропонованому варіанті.

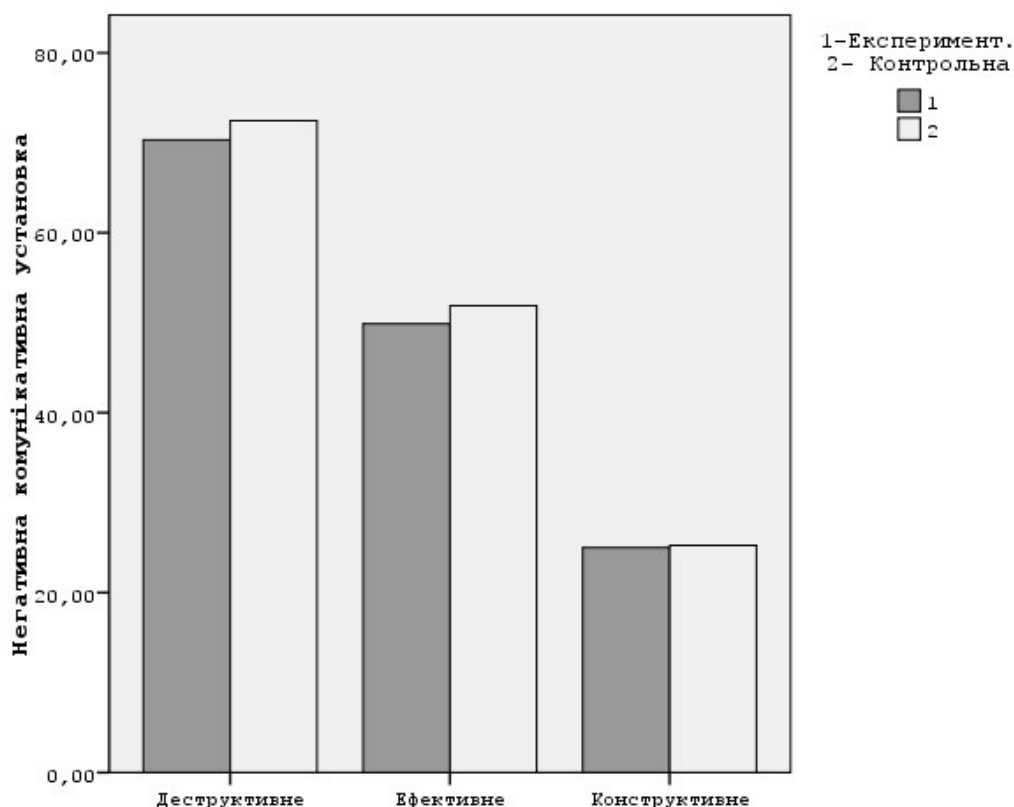

Рис. Динаміка негативного комунікативного настановлення

Таблиця 2

Порівняння показників складників негативного комунікативного настановлення

Група		Завуальована жорстокість	Відкрита жорстокість	Обґрунтований негативізм	Бурчання	Негативний досвід спілкування
1	експериментальна	9,0000	8,6667	0,3333	2,0000	2,3333
	контрольна	10,0000	9,0000	1,7500	1,5000	3,0000
2	експериментальна	13,0555	20,8055	1,4166	4,8333	6,5555
	контрольна	14,9444	21,8611	2,0833	4,8333	7,7777
3	експериментальна	17,9166	25,9166	2,4166	6,0000	12,1666
	контрольна	17,6428	28,3214	3,6071	7,4285	17,2321

Примітка. 1 – група старшокласників з конструктивним професійним вибором; 2 – група старшокласників з ефективним професійним вибором; 3 – група старшокласників з деструктивним професійним вибором.

Зміни в судженнях старшокласників про людей виявлено щодо особистісного негативізму. Покращилися показники бажання співпраці з іншими людьми, чому сприяли вправи на пізнання структури та взаємозв'язків у суспільстві, вправи на ознайомлення з професійним середовищем. Це важливий складник, бо він стосується об'єктивно зумовлених висновків про деякі типи людей та певні аспекти їхньої взаємодії в житті та професійному світі, що тісно пов'язано із стереотипними уявленнями. Практично жодних результатів не отримано за шкалою «бурчання». Це пояснюється віковими особливостями підлітків робити необґрунтовані узагальнення щодо негативних факторів у сфері взаємовідносин з оточенням та під час спостереження за соціальною дійсністю.

Отже, показники негативного комунікативного настановлення експериментальної групи з ефективним і конструктивним типами вибору професії виявилися нижчими за показники контрольної групи.

Обмеження дослідження. У зв'язку з обмеженою кількістю учасників це дослідження виконувалось у форматі експерименту. Він став, власне, ілюстрацією до провідних тенденцій щодо можливості надання допомоги старшокласникам у ситуації професійного самовизначення шляхом комунікативної дії.

Практична/соціальна значущість дослідження Запропонована модель наразі вже частково апробована і має практично всі підстави, щоб у процесі реалізації забезпечити вирішення актуальних завдань становлення професійної самосвідомості старшокласників, передусім з погляду набуття досвіду комунікації щодо професійного вибору.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Умовою професійного самовизначення, якою може скористатися психолог у профорієнтаційній роботі, є застосування інформаційної дії для запуску повторного осмислення старшокласником власної реальності, що, відповідно, формує стратегію його поведінки. Спілкування, яке допомагає старшокласнику віднайти себе у професійному світі, сприяє його ефективному професійному визначенню. Особливість такої комунікації полягає в проєкуванні особистості старшокласника на різні види та сфери діяльності, де він може застосувати свої здібності та навички, а отже, відчутти самоефективність.

За результатами експерименту, під час якого старшокласникам надавався функціональний досвід спілкування щодо вибору професії, виявлено тенденції до зниження показників вираженості дисфункції негативного комунікативного настановлення. Підвищення професійної компетентності шляхом комунікації сприяє уточненню певних професійних намірів старшокласників; допомагає їм краще усвідомити свої професійні можливості та співвіднести їх з вимогами оточення, краще зрозуміти себе, усвідомити професійні ролі в житті суспільства; полегшує узгодження професійних намірів. Це впливає на покращення емоційно-психічного стану старшокласників і створює нову внутрішню ситуацію для оптимізації їхнього професійного самовизначення. Важливо спонукати старшокласників до розвитку їхньої професійної самосвідомості, що забезпечує нові, кращі умови для професійного самовизначення старших підлітків.

Найвищий ступінь усвідомлення себе як професіонала у старшокласника досягається тоді, коли уявлення про себе формуватиметься не лише щодо теперішнього часу, а й щодо майбутнього, тобто в аспекті перспективної актуалізації в дорослому житті. Перспективним вважаємо розроблення професійно-психологічного тренінгу для старшокласників та застосування методу каузометрії. Адже життєві цілі та плани, ціннісні орієнтації є ядром життєвої перспективи старшокласника, а його основною функцією – регуляція. Сисловою віссю життєвої перспективи є мета і картина майбутнього, на які орієнтується старшокласник, визначаючи цілі і завдання. Побудова життєвої перспективи методом каузометрії стає інструментом не тільки діагностики, а й корекції особливостей сприйняття старшокласником теперішнього, минулого і майбутнього. Отже, вважаємо доцільним розглядати життєвий шлях старшокласника як часову траєкторію, адже такий підхід видається продуктивним і відповідним суб'єктному підходу до вивчення феномену професійного самовизначення.

Список використаних джерел

- Абульханова-Славская, К. А. (1991). *Стратегия жизни*. Москва: Мысль.
- Ананьев, Б. Г. (1968). *Человек как предмет познания*. Санкт-Петербург: Ленинградский Университет.
- Бодалев, А. А., & Васина, Н. В. (2005). *Познание человека человеком*. Санкт-Петербург: Речь.
- Бойко, В. В. (1996). *Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других*. Москва: Филинь.
- Гладких, Г. В., & Шаров, С. В. (2019). Напрями формування комунікативної компетентності

студентів. Взято з <http://elar.tsatu.edu.ua/handle/123456789/7395>. (29.03.2020)

Кант, И. (1966). *Антропология с прагматической точки зрения*. Т. 6 (с. 335–588). Москва: Мысль.

Колинько, В. В. (1988). *Консультативный тренинг: Методические рекомендации по профконсультации школьников*. Полтава.

Котловий, С. А., & Котлова, Л. О. (2017). Конструктивне спілкування як передумова безконфліктної взаємодії в системі «учень – учень». В *Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: надбання, проблеми, перспективи*. Матеріали II Всеукр. наук.-прак. конф. (с. 24–26). Київ.

Кухарчук, А. М., Лях, В. В., & Широкова, А. Б. (2006). *Человек и его профессия*. Минск: Современное слово.

Пазюченко, Т. М. (2000). *Професійна орієнтація на педагогічну працю: консультативний тренінг*. Київ.

Пряжников, Н. С. (2000). Перспективы отечественной профориентации. *Школьный психолог*, 19, 5–7.

Роджерс, К., & Фрейберг, Д. (2002). *Свобода учиться*. Москва: Смысл.

Рубинштейн, С. Л. (2016). *Бытие и сознание*. Санкт-Петербург: Питер.

Сергеева, І. С. (2019). Конструктивне спілкування як засіб зниження стресу та збереження психічного здоров'я майбутніх педагогів. В *Сучасні психологічні тенденції підтримки та відновлення психічного здоров'я особистості: теорія та практика*. Матеріали міждисцип. наук.-прак. конф. (с. 82–84). Київ.

Столяренко, Л. Д. (Ред.) (2005). *Психодиагностика и профориентация в образовательных учреждениях*. Ростов-на-Дону: Феникс.

Тименко, М. П. (Ред.) (1992). *Профориєнтаційна робота із школярами: Методичний посібник для вчителів*. Рівне: РОІУВ.

Maksimenko, S., & Serdiuk, L. (2016). Psychological potential of personal self-realization. *Social welfare: interdisciplinary approach*, 1 (6), 92–100. Retrieved from <http://socialwelfare.eu/index.php/sw/article/view/244/212>.

References

Abulkhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni* [Life strategy]. Moscow: Mysl. (in Russian)

Ananyev, B. G. (1968). *Chelovek kak predmet poznaniya* [Man as a subject of knowledge]. St. Petersburg: Leningradskiy Universitet. (in Russian)

Bodalev, A. A., & Vasina, N. V. (2005). *Poznaniye cheloveka chelovekom* [Cognition of man by man]. St. Petersburg: Rech. (in Russian)

Boyko, V. V. (1996). *Energiya emotsiy v obshchenii: vzglyad na sebya i na drugikh* [The energy of emotions in communication: a look at yourself and others]. Moscow: Filin. (in Russian)

Gladkykh, G. V., & Sharov, S. V. (2019). Napriamy formuvannya komunikatyvnoi kompetentnosti studentiv. Retrieved from <http://elar.tsatu.edu.ua/handle/123456789/7395> (29.03.2020). (in Ukrainian)

Kant, I. (1966). *Antropologiya s pragmaticheskoy tochki zreniya* [Anthropology from a pragmatic point]. Vol. 6, pp. 335–588. Moscow: Mysl. (in Russian)

Kolinko, V. V. (1988). *Konsultativnyy trening: Metodicheskiye rekomendatsii po profkonsultatsii shkolnikov* [Advisory training: Methodological recommendations for professional consultation of schoolchildren]. Poltava. (in Russian)

Kotloviy, S. A., & Kotlova, L. A. (2017). Konstruktivne spilkuвання yak peredumova bezkonfliktnoi vzaemodii v systemi «uchen – uchen». In *Profesiina pidhotovka fakhivtsiv sotsialnoi sfery: nadbannia, problemy, perspektivy*. Materialy II Vseukr. nauk.-prak. konf. (Khmelnyszkyi, 26-27 zhovtnia 2017 roku) (pp. 24–26). Khmelnytszkyi: KhNU. (in Ukrainian)

Kukharchuk, A. M., Liakh, V. V., & Shirokova, A. B. (2006). *Chelovek i yego professiya* [Man and his profession]. Minsk: Sovremennoye slovo. (in Russian)

Maksimenko, S., & Serdiuk, L. (2016). Psychological potential of personal self-realization. *Social welfare: interdisciplinary approach*, Vol. 1, № 6, pp. 92–100. Retrieved from <http://socialwelfare.eu/index.php/sw/article/view/244/212>. (in English)

Paziuchenko, T. M. (2000). *Profesiina orientatsiia na pedahohichnu pratsiu: konsultatyvnyi trening* [Professional training on pedagogical practice: advisory training]. Kyiv. (in Ukrainian)

Pryazhnikov, N. S. (2000). Perspektivy otechestvennoy proforiyentatsii. [Prospects for domestic career guidance]. *Shkolnyy psikholog*, 19, 5. (in Russian)

Rogers, K., & Freiberg, D. (2002). *Svoboda uchitsya* [Freedom to learn]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Rubinshteyn, S. L. (2016). *Bytiye i soznaniye* [Being and consciousness]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Serhieieva, I. S. (2019). Konstruktyvne spilkuвання yak zasib znyzhennia stresu ta zberezhenia psykhičnoho zdorovia maibutnikh pedahohiv. In *Suchasni psykholohichni tendentsii pidtrymky ta vidnovlennia psykhičnoho zdorovia osobystosti: teoriia ta praktyka*. Materialy Mizhdystsyplinarnoi naukovo-praktyčnoi konferentsii (Kharkiv, 13-14 hrudnia 2019 r.) (pp. 82–84). Kharkiv: Reitynh. (in Ukrainian)

Stolyarenko, L. D. (Ed.) (2005). *Psikhodiagnostika i proforiyentatsiya v obrazovatelnykh uchrezhdeniyakh* [Psychodiagnosics and career guidance in educational institutions]. Rostov-na-Donu: Feniks. (in Russian)

Tymenko, M. P. (Ed.) (1992). *Proforientatsiina robota iz shkoliaramy: Metodychnyi posibnyk dlia vchyteliv* [Professional work with schoolchildren: a methodical guide for teachers]. Rivne. (in Ukrainian)